

Daniel Dennett filozófiájának ihlető szerepe az empirikus tudományokban¹

Dolgozatomban azt próbálom megmutatni, hogy Dennettnek a mai filozófiában különleges helye van a filozófia szaktudományi ihlető szerepe tekintetében. Léteznek empirikus ihletései a kognitív tudományban, mind a cselekvéértelmező emberi elme evolúciójának, mind egyedfejlődésének kísérleti elemzésére, empirikus adatok általánosítását is érintő integratív elméletei a tudat és a self fogalmának értelmezésében, s végül eszközöket ad a pszichológiatörténet fogalmi szerkezetének feltárásához is.

Dennett intencionális elméletének újdonsága

Dennett igen gyümölcsöző beszélgetéseket teremtett az empirikus természettudományok és a filozófia között. Ennek kulcslépése az volt, hogy világosan szakított a tankönyvi analitikus filozófiával, amely elválasztotta egymástól a fogalmi kérdéseket és a tudományok ténybeli kérdéseit. Dennett számára a kettő között újra áthallás jelenik meg. Azért mondom, hogy újra, mert bizonyos mértékig hasonlít ez Bertrand Russell² vagy Merleau-Ponty³ hozzáállásához a 20. század közepén, akik szintén koruk természettudományának lelkes olvasói és értelmezői voltak. Ugyanakkor ők még csak

A szerző a CEU Kognitív Tudományi Tanszékének (Budapest) oktatója. Email: pleh.csaba@gmail.com.

- 1 Daniel Dennett filozófiájáról 2018. január 30-án, az Antwerpeni Egyetemen tartott szimpózium előadása alapján. Köszönöm Nánay Bence meghívását, valamint az övéi mellett Csibra Gergely (CEU), Forgács Bálint (ELTE), Zemplén Gábor (ELTE) és Ambrus Gergely (ELTE) kommentárjait.
- 2 Bertrand Russell: *The Analysis of Mind*. George Allen & Unwin, London, 1921.
- 3 Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. L'Harmattan, Budapest, 1945/2012.

olvasók és értelmezők voltak, míg Dennett feszegeti a fogalmi határokat természettudomány és filozófia között, illetve inspirálja is a tudósokat. Számára itt kétirányú utcáról van szó, mint klasszikusan például Descartes vagy Leibniz esetében. Dennett egy 2002-es interjújában az olasz kognitív filozófus Mirollival a következőket mondta: „*Úgy vélem, hogy a filozófus és a természettudós közti különbség nem mélyebb, mint egy vegyész és egy matematikus, vagy egy biológus és egy geológus közti különbség; vagyis kicsit eltérnek a módszereik és kicsit eltérnek a céljaik, de mindnyájan kritikusan és reflexíven vetnek fel kérdéseket, és mindannyian a helyes válasz megtalálására törekszenek. [...] A filozófia tulajdonképpen a tapasztalati vizsgálódás egy határeset. A legáltalánosabb és legmagasabb szintű tapasztalati vizsgálódás.*”⁴ A *Content and Consciousness*⁵ alapját képező értekezésének fél évszázados jubileumát értékelő kötethez írt előszavában Dennett maga is beszámol róla, mekkora fordulat volt az analitikus filozófus növendék számára, mikor Oxford Ryle dominálta közegében a fogalomelemzés mellé felfedezte az idegtudományt, mint a tudat értelmezéséhez releváns keretet. Filozófus kollégái elvi szinten elemeztek olyan viselkedési példákat, hogy mi történik, ha valaki elalszik, miközben szándékában állt felemelni a karját. Filozófus kollégái lehurrogták, mikor felvetette, hogy érdekes lenne megtudni, mit mond erről az agykutatás. Ez filozófiai és nem szaktudományos kérdés, mondták. „*Úgy éreztem, hogy ez ugyanannyira furán szűklátókörű megközelítés, mintha a lovakról úgy szeretnénk mindent megtudni, hogy megnéznénk azt, mit mondanak az átlagemberek, amikor a 'ló' szót használják. Talán érdemes lenne megnézni egy pár lovat. Oxfordi elmefilozófus társaimat nem zavarta, hogy nem ismerték az agyat és a pszichológiát. Elkezdtem úgy meghatározni a projektemet, mint aminek az a célja, hogy filozófiailag feltárja, hogyan is létezik az agy, vagy hogyan is képes támogatni, vagy magyarázni, vagy okozni [...] az elmét.*”⁶ Ez a projekt fél évszázada tart. Ugyanebben a kötetben Ross pedig azt mondja róla: „Dennett érdeme az, hogy ő annak az esete, ami a filozófus mint filozófus egyetlen lehetséges hozzájárulása az objektív megismeréshez, amire törekedni képes: az empirikus eredmények egységesítése”⁷ Ebben az attitűdben azóta Dennett követőkre is talált. Nánay Bence például határozottan úgy véli, hogy a

4 Marco Mirolli: A naturalistic perspective on intentionality. Interview with Daniel Dennett. *Mind & Society*, 2002 (3):6., 1–12., 9–10.

5 Daniel C. Dennett: *Content and Consciousness*. Routledge, London, 1969.

6 Daniel C. Dennett: Foreword: Writing Content and Consciousness. In C. Munoz-Suarez – F. De Brigard (eds.): *Content and Consciousness Revisited*. Elsevier, Amsterdam, 2015, v–x, v.

7 Don Ross: A most rare achievement: Dennett's scientific discovery in „Content and Consciousness”. In Munoz-Suarez–De Brigard: i. m., 29–48.; 34.

modern filozófia útja a (természet)tudományok felfogásának általánosítása kell legyen. „A filozófiának a tudomány eredményeiből kell kiindulnia, de ezeket az eredményeket egy leírási szinttel feljebb kell leírnia, mint a tudomány teszi. A filozófiának tehát úgy kellene viszonyulnia a tudományokhoz, mint az elméleti biológiának a biológiához”.⁸

Természettudományos és filozófiai beszédmód összeillesztése mellett Dennett másik újdonsága az, hogy miközben az analitikus filozófiától örökölte a fogalmi szigort, sokszor olyan hagyományosan fenomenológiai kérdésekkel küszködik, mint az intencionalitás, a narratív mintázatok, a kulturális műtermékek elemzése és így tovább. Mindebbe két módon bonyolódott bele: ő tanul a tudományoktól, s ugyanakkor kikölcsönözhető ötleteket ad maguknak a tudósoknak. Dennett⁹ egyik alapgondolata a kognitív mozgalomban az *intencionalitás*, Brentano örökségének újrafelfedezése.¹⁰ Ebben persze Dennett nem az első volt. Chisholm¹¹ már két évtizeddel korábban megtette ezt az újrafelfedezést. Chisholm egyben két kettősségre is rámutatott. Az egyik az intencionalitás ’valamire vonatkozás’, illetve ’szándék’ alapú értelmezése. A másik pedig az intencionalitás ontológiai, illetve pszichológiai értelmezése. Valójában arról van itt szó, hogy Brentano téziseinek van egy ontológiai és egy pszichológiai értelmezése. „Az intencionalitás ontológiai tézisének kifejezése szerint az ’intencionális’ egy, az elmén *belüli* létezmódra utal; az intencionalitás pszichológiai tézisének kifejezésekor viszont az ’intencionálist’ az elmén *kívül* is létezhető tárgyakra irányulás leírására használjuk”.¹²

A mára már klasszikus angolszász Brentano-értelmezés, elsősorban Chisholmé, nemcsak az ontológiai tézis mellett áll ki. Dennett viszont a pszichológiai értelmezést bontotta ki, s kapcsolta össze saját evolúciós világképének megfelelően az intencionalitás instrumentális felfogásával, ami majd elkerülhetetlenül vezette vitákhoz Fodor¹³ realista értelmezésével.

Az 1970-es évek gépies ihletésű kognitív gondolkodásának megfelelően, az intencionalitás kérdése először úgy jelent meg Dennettnél, hogy vajon elsődleges-e vagy levezetett-e a gépek vélelmezett intencionalitása,

8 Nánay Bence: Filozófia és a tudományok – vitaindító. *Magyar Tudomány*, 2011 (172):12., 1493–1498., 1494.

9 Daniel C. Dennett: *The Intentional Stance*. MIT Press, Cambridge, 1987.

10 Pléh Csaba: Az intencionalitás mint a kognitívizmus alapkategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1996–1997: 1–2., 157–186.

11 Roderick Chisholm: Intentionality. In P. Edwards (ed.): *The Encyclopedia of Philosophy*. Vol. 3 and 4. MacMillan, New York, 1967, 201–204.

12 Uo., 202.

13 Jerry A. Fodor: *A Theory of Content and Other Essays*. MIT Press, Cambridge MA, 1990.

vagyis pontosan mi is a szimbólumkezelő felfogás eszméje arról, hogy hordoznak-e a gépi rendszerek olyan reprezentációkat, amelyek valamire vonatkoznak? Vajon a gépben van-e jelen a szemantika, vagy csak mi emberek tesszük hozzá azt? Ha ezt a kérdést kiterjesztjük az ember gépi-es szimbólumkezelő értelmezésére, akkor az emberre nézve is felmerül, hogy vajon van-e nekünk, embereknek elsődleges intencionalitásunk? Ezzel a részben a behaviorista múltból is áthozott provokatív felütéssel Dennett egy hosszú disputát indított el, főként Fodorral¹⁴ vitatkozva, hogy vajon a népi pszichológia egy valódi, belénk táplált, bennünk élő elmélet-e az emberi gondolkodásról, vagy pusztán egy eszközrendszer.¹⁵ Instrumentalistán gondoljuk-e egymásról, hogy gondolkodó lények vagyunk, vagy tényleg vannak-e gondolataink? A későbbi evolúciós filozófus Dennett szokványosan az instrumentalista sarokba kerül, míg Fodor s az (amerikai) keleti parti elmefilozófia jó része a realistába. Ő maga azonban, miközben a hozzáállások pragmatikus alkalmazását emeli ki, egyben kiáll a népi pszichológia realitása mellett is. Mint Nánay Bence figyelmeztetett rá, Dennett erősen csúszkál a realizmus–instrumentalizmus tengelyen attól függően, hogy mennyire és éppen kivel szemben akar provokatív lenni „A naiv pszichológia abban az értelemben *instrumentalista*, ahogy a legvadabb realisták is megengednék: az embereknek tényleg vannak vélekedéseik és vágyaik a népi pszichológia által képviselt változatában ugyanúgy, ahogy tényleg van súlypontjuk, és a Földnek van Egyenlítője”.¹⁶

Dennett gondolatmenetének¹⁷ újdonsága az, hogy funkcionalista módon kapcsolja össze egymással a viselkedésmagyarázat különböző szintjeit. Sokfelé vezető, a redukcionizmus kérdését kiegészítő hozzáállásokká alakító gondolatmenete szerint, minden rendszerrel kapcsolatban felvethető egy fizikai, egy tervezeti és egy intencionális hozzáállás. Nézhetjük a fékrendszert abból a szempontból, hogy hogyan jön létre súrlódás a féklapok és a forgó alkatrészek között, vagy nézhetjük abból a szempontból, hogy ez miféle tervezés, milyen teleológia szerint való-sítja meg a fékeezést, de nézhetjük abból a szempontból is, és ez lenne az intencionalitás szempontja, hogy milyen szerepe van ennek a fékezésnek az autó egész működésében.

14 Uo.

15 Kiss Szabolcs: Az „elmélet” elmélet és a szimulációs megközelítés szerepe a gyermek tudatelméletének magyarázatában. *Pszichológia*, 1996 (16):4., 383–396.

16 Daniel C. Dennett: *Az intencionalitás filozófiája*. Ford. Pap Mária és Pléh Csaba. Osiris – Gondolat, Budapest, 1998, 54–55.

17 Uo.

A kiemelt jelentőségű intencionális nézőpontnál a viselkedést úgy jósoljuk meg, hogy „vélekedéseket és vágyakat [...] rendelünk a rendszerhez.”¹⁸ Ahogy Dennett interpretálta ezt az eredetileg ismét csak a gépekre megfogalmazott gondolatot, a visszatérő kérdés az lesz, hogy vajon az élővilágban is, tehát nemcsak a gépek világában, felvethető-e ez a háromféle hozzáállás? Vajon ezek a hozzáállások csupán a tudós eszközei, avagy ott vannak mindannyiunk fejében? Dennett a Brentano-féle intencionalitás újrafelfedezését kapcsolja össze a kognitív teljesítmények naturalizációjával. Lényegében azt keresi, arra szeretne választ kapni az empirikus tudományoktól, hogy honnan ered az intencionális hozzáállás.

Dennett¹⁹ felfogása szerint mindez egy *evolúciós keretben értelmezhető*.

(1) Bizonyos kognitív teljesítményeink lágy attitűdök, hozzáállások következményei, ezek között kitüntetetten átfogó az intencionális hozzáállás.

(2) Ezeket azért tudjuk alkalmazni, mert pragmatikusan jól működnek.

(3) Ez a pragmatikus alkalmazás annak a következménye, hogy evolúciós történetünk során bontakoztak ki, és hasznosnak bizonyultak.²⁰ Az elmefilozófiai vitákban képviselt instrumentalizmus evolúciós értelmezést kap.

(4) Sem az elme felépítésében, sem működésmódjában, sem evolúciójában nincsenek titokzatos vagy esszenciális, statikus pontok.

(5) Ennek megfelelően a *self* és a tudatosság sem rögzített kiindulópontok vagy azonosítható 'belső helyek'. Olyan mozgó absztrakt egységek, mint a fizikában a súlypont vagy a geográfiában az egyenlítő, amelyek irányítják tájékozódásunkat, de attól még nem lehet olyan módon rájuk mutatni, mint egy asztalra.

Egy korábbi dolgozatomban²¹ bemutattam ennek a hierarchiának egy kiterjesztett értelmezését, amelyben a komplex viselkedéértelmezés több lépésben alakul ki.

(1) Az állati viselkedés ekvivalenciaviszonyai. Magasabb rendű állatoknál megjelenik az állat viselkedésében a cél szempontjából értelmezhető

18 Uo, 7.

19 Daniel C. Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Typotex, Budapest, 1998.

20 Daniel C. Dennett: *Consciousness Explained*. Little Brown, Boston, 1991; Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Id. kiad.

21 Pléh Csaba: Az intencionalitás mint a kognitivizmus alapkategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1986–1987 (95):1–2., 157–185.

racionalitás (ezen olyasmiket kell érteni, mint a legrövidebb út választása), s Csibra és Gergely²² interpretációjában a teleológia.

(2) *Szándék és cél-racionalitás tulajdonítása megjelenik már az észlelésben is, mind a másoknak, mind a tárgyaknak tulajdonított „racionális viselkedés” elvárásának megfelelően.* Nagy kérdés, hogy ez elsődlegesen teleológiai (magukban tételezett célok) vagy már szándék alapú-e, de mint Csibra és Gergely²³ részletesen elemezték a lehetséges viszonyokat, az első lépés mindenképpen a cél alapú értelmezés kell legyen.

(3) *A reprezentáció és a valóság elválasztása: vélekedéstulajdonítás a tudatelméletben és a hamis és igaz vélekedés elkülönítése.* Ez teszi lehetővé a leválást a pillanatnyi helyzetekről s a szimbolikus kommunikációt. Más-ként fogalmazva ez a másod- és harmadlagos intencionális rendszerek megjelenését eredményezi a dennetti értelemben.²⁴ Nemcsak szándékot tulajdonítok, hanem feltételezem, hogy a partner is ezt teszi, és modellje van arról is, hogy én ezt teszem.

(4) *Az intencionális hozzáállás szabad és hajlékony alkalmazása.* Az emberek másodlagos célokra kezdik szabadon használni az intencionális attitűdöt. Sokszor, amikor antropomorfak, úgy tűnik, hogy rabjai ennek, de valójában józanabbak vagyunk. Intencionális természetfölötti ágenseket alakítunk ki, hogy rendezni tudjuk a világot, például a vallásos hiedelemrendszerekben, majd így értelmezzük a magunk alkotta gépezeteket is. Eközben azonban, s ettől hajlékony alkalmazás ez, nem vagyunk rabjai ennek: tudjuk például, hogy a sakkozó számítógép nem ember, de sokszor hasznosabb, ha úgy játszunk ellene, mintha az lenne.

Dennett empirikus ihletései az összehasonlító pszichológiában

Dennett két területen is közvetlenül befolyásolta az intencionális értelmezés alkalmazását. Az egyik az összehasonlító pszichológia. 1978-ban Premack és Woodroff nevezetes dolgozatát kommentálva, a BBS szakmai

22 Csibra Gergely – Gergely György: The Teleological Origins of Mentalistic Action Explanations: A Developmental Hypothesis. *Developmental Science*, 1998 (1):2., 255–259.

23 Uo.

24 Daniel C. Dennett: *Az intencionalitás filozófiája*... Id. kiad.

vitalap hasábjain Dennett²⁵ felvetette annak lehetőségét, hogy a csimpánzok tudatelméletének kimutatására olyan feladatok kellenek, amelyek a partnerek eltérő s néha hamis vélekedéseinek mentális meglétét, annak előfeltevést igénylik. Egy 2009-es cikkben, amelyben saját hozzászólásának sorsáról fejti ki álláspontját, Dennett maga is azt mondja, kommentárja Premack és Woodroff első tudatelméleti (ToM) cikkéről, „a hamis vélekedés kísérleti iparágának feladatözönéhez vezetett”.²⁶ Felvetéséhez az a gondolatmenete vezette el, önelemzése szerint, hogy a filozófusok ne csak feloldhatatlan rejtélyeket adjanak a tudósoknak, „hanem egy vagy két implikáció olyan kidolgozását, amely ha nem is ma, de a közeljövőben ellenőrizhető lesz. Rájöttem, hogy ha a tudósoknak segíteni tudod kísérletek tervezésében, akkor komolyabban vesznek, mint enélkül. Beszélgetéseink David Premackkel egy minnesotai találkozón elvezettek kísérleteihez Sarah csimpánzzal a becsapásról, majd a *Beliefs about* című kommentárcikkem Premack és Woodruff tanulmányáról a *Behavioral and Brain Sciences* című lapban²⁷ segített a hamis vélekedéses feladatok kísérleti iparágának felfutásában. Néhány év múlva az állati értelemről tartott dahlemi konferencián 1982-ben egy etológusokkal és primatológusokkal teli teremben kifejtettem nézeteimet az intencionális hozzáállásról. Udvariasan felvetették, hogy a sémámat lehetne kísérlettervezéshez használni. Jó néhányukkal – Robert Seyfarth, Carolyn Ristau, Peter Marler, Sue Savage-Rumbaugh, Hans Kummer, akikre emlékszem – leültünk ebédelni, s egy-két óra alatt többféle kísérletet is terveztünk, melyeket a tudósok sikeresen el is végeztek.”²⁸

A hetvenes évek vége, a nyolcvanas évek eleje kitüntetten nyitott kor volt az ilyen kölcsönhatásokra. Az ezeknek a megvitatásoknak helyt adó *Behavior and Brain Sciences* mint integratív interdiszciplináris fórum is indult, s ez az a kor, amikor csak egy további példát véve, Fodor²⁹

25 Daniel C. Dennett: Beliefs about Beliefs (commentary on Premack, et al.). *Behavioral and Brain Sciences*, 1978 (1):4., 568–570.

26 Daniel C. Dennett: The Part of Cognitive Science That Is Philosophy. *Topics in Cognitive Science*, 2009:1., 231–236, 233.

27 Dennett: Beliefs about Beliefs... Id. kiad.

28 Dennett: The Part of Cognitive Science... Id. kiad., 233. Erről korai beszámolót olvashatunk: Daniel C. Dennett: Intentional Systems in Cognitive Ethology: The „Panglossian Paradigm” Defended. *Behavioral and Brain Sciences*, 1983 (6):3., 343–390.

29 Jerry A. Fodor: *The Modularity of Mind*. MIT Press, Cambridge MA, 1983; Jerry A. Fodor: Précis of *The modularity of Mind*. *Behavioral and Brain Sciences*, 1985 (8):1., 1–42. Magyarul: Összefoglalás Az elme modularitásához. In Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris, Budapest, 1996.

filozófiai modularitás elmélete mint a feldolgozási empirikus kutatások ihletője értelmeződött.

Dennett saját elméleteiben az intencionális rendszerek evolúciós értelmezését a hominid tudatelmélet előfokaként állítja be: „A cerkóf-majom, mondhatnánk, intencionális rendszer, olyan dolog, amelynek viselkedését úgy lehet megjósolni, hogy vélekedéseket és vágyakat és természetesen racionalitást tulajdonítunk neki.”³⁰

A majmok intencionalitását és vészhelyzet-kommunikációit vizsgáló te-repkutatók, akik Dennett kedvenc referenciái is, Seyfarth és Cheney szintén azt mondják, hogy Dennett intencionális hozzáállása „olyan elemző séma, amely számos kutató kezében olyan kísérletekhez vezetett, melyek kezdik megvilágosítani az állati kommunikáció mögött álló mechanizmusokat”.³¹

Mindennek, kezdve Premack és Woodroff eredeti cikkével, ahogy Call és Tomasello egy nemzedékkel későbbi összefoglaló cikkükben megfogalmazták, volt – magára a tudatelmélet eredetére nézve – egy igen erős, hosszú távú jelentősége is. „A »tudatelmélet« tág értelmében, határozott igen a válasz Premack és Woodroff 30 évvel ezelőtti kiugró kérdésére. *A csimpánzoknak van tudatelméletük.* A csimpánzok azonban valószínűleg nem egy teljes emberszerű vágy-vélekedés pszichológia terminológia szerint értelmezik a többieket. Nem feltételezhetjük, hogy másoknál olyan mentális reprezentációkat tételeznek fel a világra nézve, melyek ne lennének a világnak megfelelőek. Vagyis, a »tudatelmélet« egy szűkebb értelmében, amely *a hamis vélekedés megértését jelentené*, Premack és Woodroff kérdésére talán mégis az a válasz, hogy nem. *A csimpánznak nincs tudatelmélete*.”³²

Babák mint intencionális értelmezők

Dennett intencionalitás-elmélete döntő szerepet játszott a még nem beszélő csecsemők racionalitásával kapcsolatos úttörő vizsgálatokban is. Gergely és munkatársai³³ kimutatták, hogy már a 12 hónapos babák

30 Daniel C. Denett: *Intentional Systems in Cognitive Ethology...* Id. kiad., 345

31 Robert M. Seyfarth – Dorothy L. Cheney: Dennett’s contribution to research on the animal mind. In D. A. Ross – A. Brook (eds): *Perspectives in Philosophy: Daniel C. Dennett*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 117–139., 123.

32 Josep Call – Michael Tomasello: Does the Chimpanzee Have a Theory of Mind? 30 Years Later. *Trends in Cognitive Sciences*, 2002 (12):5., 187–192, 191.

33 Gergely György – Nádasdy Zoltán – Csibra Gergely – Bíró Szilvia: Taking the Intentional Stance at 12 Months of Age. *Cognition*, 1995 (56):2., 165–193.

is úgy értelmezik a képernyőn mozgó tárgyakat, mint amelyek racionálisak abban a tekintetben, hogy a legrövidebb utat választják a célok eléréséhez. A vizsgálat valójában két ihletést kombinált. Dennett³⁴ intencionális hozzáállását, valamint Heider és Simmel 1944-es nevezetes vizsgálatát az animált geometrikus alakzatoknak tulajdonított üldözés, elkapás, és ezeknek megfelelő szándékokról. A kisbabák, ha először azt látták, hogy egy mozgó golyó egy akadályt átgörgetve közelített meg egy másik mozgó golyót, a (képernyőn látott) akadály elvétele esetén akkor nem lepődtek meg, ha a mozgás direkt volt, és nem folytatta továbbra is a már ott nem lévő akadály átgörgetését. Maguk a szerzők arra jutottak, hogy „Dennett³⁵ amellett érvelt, hogy az intencionális hozzáállás mögött a racionalitás alapfogalma rejlik. [...] A csecsemőkkel kapcsolatos jelen eredményeink kiegészítő empirikus alátámasztását adják ennek az erőteljes hangsúlynak arról, hogy a viselkedés intencionális elemzésében megalapozó szerepe van a racionalitásnak”.³⁶

A tudatelmélet keletkezésével, a Vélekedés és Vágy tulajdonítás központi szerepével és ennek fejlődésével kapcsolatos felfogás érdekes viszonyban van a szociálpszichológusok gondolkodásmódjában központi szerepet játszó mások viselkedésének értelmezésére használt attribúciós (tulajdonítási) elmélettel. Azonban míg Heider³⁷ vagy Kelley³⁸ számára a felelősség tulajdonítás befolyásoló tényezői lesznek fontosak (undok-e a másik vagy csak nem tudja, mi a helyzet), addig, mint Heiderék klasszikus kísérletében is, Gergely és Csibra csoportjában a központi mozzanat az, hogy minden humán és állati mozgást elkerülhetetlenül célirányosnak értelmezzünk.

Csibra és Gergely a teleologikus (célokon alapuló) és a mentálisztikus (szándékokon alapuló) cselekvésértelmezési magyarázatokat vetik össze, és amellett érvelnek, hogy a teleologikus értelmezés a kiindulópont: „kétszakaszos tudatelmélet fejlődési modellünk a cselekvésértelmezésről azt hirdeti, hogy (a) a kiinduló elmélet nem oksági (nem forrásalapú), hanem teleologikus (eredmény alapú), (b) ebben a korai szakaszban nem játszanak szerepet a mentális állapot tulajdonítások, és (c) a tudatelméleti szakasz megőrzi a racionális cselekvésnek ugyanazt a mag elvét, mely a korábbi, teleologikus szakaszban irányítja a gondolatmenetet”.³⁹

34 Dennett: *The Intentional Stance*... Id. kiad.

35 Uo.

36 Gergely–Nádasdy–Csibra–Bíró: i. m., 190.

37 Fritz Heider: *The Psychology of Interpersonal Relations*. Wiley, New York, 1958.

38 Harold H. Kelley: Attribution Theory in Social Psychology. In D. Levine (ed.): *Nebraska Symposium on Motivation*. University of Nebraska Press, Lincoln, 1967, 192–238. (*Nebraska Symposium on Motivation Series*; 15).

39 Csibra–Gergely: i. m., 259.

Mindez természetesen már túlmutat Dennett empirikus ihletésén. Magán a fejlődéslelektanon belül számos vita és módszertani finomítás kíséri a pontos fejlődési utat, a naiv tudatelmélet alakulásnak részleteit. A Dennett ihletés azonban a szakmai viták között is megmaradt, mint azt a mára klasszikus vizsgálatokra nézve a Brook és Ross⁴⁰ szerkesztette kötet is megmutatta.

Mára ez az indítás a *kultúra elsajátítás elveihez* vezet, melyek éppenséggel mesze eltávolodnak Dennettől,⁴¹ aki a kulturális integrációban inkább Dawkins mém felfogásának a híve.⁴² Az evolúciós pszichológiai indítású, Denettel e tekintetben rivális elméletek a gondolatulajdonítást állítják a kultúraépítés szolgálatába. Michael egy összefoglaló tanulmányban úgy értelmezi ezeket az elméleteket, mint amelyek az intencionális hozzáállás felvételét egy jól működő módon felerősítik a kulturális tanulás szolgálatába állítva ezt az evolúciósan kialakult 'lágymegoldásmódot'.⁴³ Csibra és Gergely természetes *pedagógia* elmélete ennek a kiterjesztésnek egyik vezető modellje.⁴⁴ E felfogás szerint az embercsecsemő olyan lény, aki biológiailag elvárja, hogy tanítsák és elvárja, hogy rá figyelve tanítsák. Ezért például laboratóriumi helyzetekben a csecsemő egész mást csinál akkor, amikor ránézünk s megszólítjuk, mint ha nem nézünk rá. Amikor felé fordulunk és hozzá beszélünk, akkor úgy gondolja, hogy tárgyak osztályáról, s nem egy konkrét tárgyról és nem is pusztán az éppen beszélő egyedi lelki állapotáról kap információkat. Ez a természetes pedagógiai helyzet a kultúra átadásnak a cselekvés és társ értelmezésen alapuló kifinomult rendszere. Michael Tomasello és munkatársai pedig, rivális elméletükben, a közös figyelem mechanizmusait bontakoztatják ki a szándéktulajdonításból, mint a kulturális tanulás feltételét.⁴⁵ Tomasello

40 Andrew Brook – Don Ross (szerk.): *Daniel Dennett*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

41 Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Id. kiad.

42 Lásd Daniel C. Dennett: The Evolution of Culture. *The Monist*, 2001 (84):3, 305–324., illetve Uő: Darwin's „Strange Inversion of Reasoning”. *PNAS*, 2009 (106):June 16, 10061–10065.

43 Vö. John Michael: The Intentional Stance and Cultural Learning: A Developmental Feedback Loop. In Munoz-Suarez – De Brigard: i. m., 163–185.

44 Vö. Csibra Gergely – Gergely György: Társas tanulás és társas megismerés: A pedagógia szerepe. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2007 (62):1., 5–30. Lásd még: Gergely György – Egyed Katalin – Király Ildikó: A természetes pedagógiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle* 2007 (62):1., 107–125.

45 Michael Tomasello – Malinda Carpenter – Josp Call – Tany Behne – Henrike Moll: A szándékok megértése, közös szándékok. A kulturális gondolkodás gyökerei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2007 (62):1., 61–105.

elméleti összefoglalójában is kiemeli,⁴⁶ hogy az intencionális hozzáállás felvétele teszi lehetővé a kulturális tanulást, és a környezet számára megjósolhatóbbá teszi a gyermeki viselkedést. Tehát a Dennett által a kognitív és evolúciós pszichológiai gondolkodás középpontjába emelt intencionalitás egymással versengő fejlődés elméletek közös alapját képezi a mai napig.

Dennett tanul az íróktól és ezt összekapcsolja az észleléselemmel: A narratív tudatelmélet Dennett értelmezésében

Dennett a kognitív tudománynak a cselekvésértelmezés mellett egy másik átfogó, az emberkép egészét érintő kategorikus kérdéseiről, a tudat és a cselekvő én, a self státuszáról is jellegzetes inspiratív koncepciót fejtett ki. Itt viszont Dennett nem kísérletezők kutatásainak ihletője, hanem maga tanul a humán szaktudós irodalmároktól, s ezt néhány időnként trükkösen szelektált kísérleti adattal összekapcsolva egy olyan lágy elméletet fejt ki ezekről az integratív fogalmakról, amely beilleszti őt az „ember mint életsorsa írója” narratív felfogások keretébe. Eközben a tudat (consciousness) és a self értelmezése nehezen elkülöníthetően átfolyik egymásba. Egyszerre elméleti, s tőle megszokott ironikus módon együtt tárgyalódnak, ezért is emlegetem őket mint integratív fogalmakat. Dennett filozófiai üzenete a tudatról szóló számtalan megnyilatkozásában nagyon egyszerű. 2017-ben, a *The New Yorker*nek adott interjújában három évtized munkásságát foglalja össze tömören és világosan: „Ha úgy gondolsz, hogy a 'tudat' szónak van egy rögzített jelentése és ezt keressük, akkor már ezzel a feltevessel elkövetted a hibát”⁴⁷ – mármint egy analitikus filozófiai értelemben vett fogalmi kategóriahibát.

A tudathoz, az énhez, a selfhez kapcsolódó elméletek empirikus lehorgonyzásában Dennettnél a narratív gondolatmenet játszik központi szerepet. Itt most nem részletezem a tudatra és a selfre vonatkozó

46 Michael Tomasello: The ontogeny of cultural learning. *Current Opinion in Psychology*, 2016:8., 1–4.

47 Joshua Rothman: Daniel Dennett's Science of the Soul. A Philosopher's Lifelong Quest to Understand the Making of the Mind. *New Yorker*, 2017. márc. 20. <https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/daniel-dennetts-science-of-the-soul> [letöltve: 2020. okt. 6-án].

gondolatok nagyvonalú áthallásait, egy közös pontjukat szeretném kiemelni csupán. Valójában Dennett számára ezek az integratív fogalmak egy Hume-szerű hozzáállással együtt leplezendők le, mert összetartoznak. Ebben a tekintetben érdemes megvizsgálni Dennett, Lodge, Ricœur, Bruner, és Gallagher elképzeléseinek viszonyát.⁴⁸ Az, hogy itt valamilyen érdekes kapcsolódás van az irodalmi elbeszélés és a narratív filozófiai elképzelések között, egyszerre fogalmazódik meg az íróknál és a filozófusnál. A regényíró Kundera⁴⁹ a regény művészetéről szóló művében összekapcsolja a regényírás és a self elemzésének kérdését. „A régi regényírók az élet különös, kaotikus anyagából az egyszerű és világos racionalizmus szálát igyekeztek kibontani; optikájukban a cselekvést racionálisan megragadható indok szüli, majd a cselekvés új cselekvést vált ki. A kaland nem egyéb, mint cselekedetek világos oksági láncolata.”

Dennettnek magának kedvenc hivatkozása David Lodge⁵⁰ két, a kognitív tudomány és az irodalom szemléletét összehasonlító regénye. Az egyikben, az egyetemi és termelési regény összekapcsolásaként a bölcsész és a menedzser,⁵¹ a másikban, a Snow-féle két kultúraelemzés mai irodalmi változatában az egyik főhős, az irodalmár (persze nő) azt mondja a számítógépes kognitív kutatónak (természetesen férfi), hogy valójában a regényírók mindig is ugyanazzal foglalkoztak, amivel a filozófusok ma: honnan is ered az én.⁵² Dennett részéről ironikus fricska, hogy posztmodern katyvasz szöveg idézeteket hoz Lodge hőseitől, s nem a magas irodalom önelemzéseit tekinti, vagy akár a filozofikus irodalmár Lodge regényelemzéseit.⁵³ Dennett azonban túlment az irodalom és a kognitív filozófia pusztá esszéisztikus összekapcsolásán. Alapvetően azt hirdeti, hogy mind a tudattal, mind az énnel kapcsolatban egy lágy fogalommal érdemes élnünk. „Elméletem szerint a self nem valamiféle régi matematikai kiindulópont, hanem egy olyan absztrakció, melyet azok az ezernyi tulajdonítások és értelmezések (beleértve az öntulajdonításokat és önértelmezéseket) hoznak létre, melyek az élő test életrajzát alkotják, melynek *narratív súlypontja* az én, vagy a self” (kiemelés P. Cs.).⁵⁴

48 Lásd Pléh Csaba: Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*, 2012 (12): 3., 3–24.

49 M. Kundera: *A regény művészete*. Európa, Budapest, 1992, 78.

50 David Lodge: *Nice Work*. Penguin, London – New York, 1988; David Lodge: *Consciousness and the Novel*. Penguin Books, London, 2002.

51 Lodge: *Nice work*. Id. kiad.

52 David Lodge: *Thinks...* Secker and Warburg, London, 2001.

53 David Lodge: *The art of fiction*. Penguin, London, 1992., uő: *Consciousness and the novel*. Id. kiad.

54 Dennett: *Consciousness Explained...* Id. kiad., 426–427.

Dennett szerint, a fenomenológusok és az antropológusok értelmezésében megjelenő értelmezési probléma hasonlít a filozófus kérdéséhez. „Elméletileg hasznos, ha az értelmezéseket egy központi absztrakció köré szervezzük, aköré, hogy minden személynek van egy selfje, akárcsak van egy súlypontja is”.⁵⁵ *Sőt, maga a self* valójában egy súlypont. Dennett megnyitja az utat a fejlődési értelmezések felé, mikor kiemeli, hogy ez a narratív értelmezés nem valamiféle önmagában szabadon álló templát, hanem összekapcsolódik a magunknak mondott történetekkel. Az emberek állandóan történeteket mondanak egymásnak és maguknak, hogy értelmezzék világukat, s ezekben a sztorikban maguk is szereplők. Ez a fiktív szereplő lesz a self. Az ént a szerzővel együtt, szerzőként konstruálják meg történeteiken keresztül.

Dennett ezt a narratív ént kétféleképpen értelmezi. Mint egy kulturálisan kialakult gyorsírást és mint egy aktuálgenetikus folyamatot. Az egyik oldalon úgy fogalmazza meg, mint egy évszázadok vagy inkább év-tízezredek során kialakult evolúciós gyorsírást. Számos irodalmári értelmezés szerint ennek a narratív önértelmezésnek két szintje van. Van egy a gyermeknél igen korán kialakuló, Bruner értelmezésében a narratív, cselekvési sémát tulajdonító, az antropomorf gondolkodásnak megfelelő éntudat fogalma (ez az antropomorfizálás Dennett intencionális szintje egyúttal).⁵⁶ Ez a kultúrák között egyetemes, mindenütt meglévő megoldás, mely a hősök cselekvérendszerének azonosításán, egy kiterjesztett népi pszichológián alapul.⁵⁷ Van azonban egy sajátosan a mi európai regényirodalmunkhoz kapcsolódó kifinomultabb változata is. Az európai kultúrában a nyomtatás elterjedésével, valamint a regényirodalom megjelenésével új lendületet vett a narratív típusú önreflexió kibontakozása. Olyan fordulat ez, ahol nem megszüntetjük, illetve nem létrehozuk, hanem individualizáljuk az eleve meglévő narratív személyiségfogalmat. Kibontakozik a mindentudó író gondolata és az az eszme, hogy egy regényben három különböző sík van: a külső cselekvések szintje, a belső tervek szintje és az érzések szintje.⁵⁸ A regény azért játszik különleges szerepet a modern én kialakulásában, mert e

- 55 Daniel Dennett: *The Self as a Center of Narrative Gravity*. In F. Kessel – P. Cole – D. Johnson (eds.): *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*. Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1992, 103–115., 114.
- 56 Vö. Jerome Bruner: *Acts of meaning*. Harvard University Press, Cambridge MA, 1990.; Uő: *Az oktatás kultúrája*. Gondolat, Budapest, 2004; Uő: *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Új Mandátum, Budapest, 2005.
- 57 Pléh Csaba: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciatereemtés eszközei. *Holmi*, 1996 (8):2., 265–282.; Uő: Ernst Mach és Daniel Dennett: a megismerés két evolúciós modellje. In Uő (szerk.): *Megismeréstudomány és mesterséges intelligencia*. Akadémiai, Budapest, 1997, 41–58.
- 58 Lodge: *Nice Work...* Id. kiad.

három szint egymásra való (ön)reflexiójára kényszeríti az olvasót. E reflexi-
ón keresztül teszi finomabbá magát az emberi önkép telítette ént, a selfet.⁵⁹
Az a típusú öntudatosság, ami az európai kultúrákra jellemző, amit sok-
szor individualizmusként emlegetnek, ebből a sajátos, polgári irodalomból
meríti forrását. Ez nem azt jelenti, hogy a középkori európaiaknak vagy
az új-guineai bennszülötteknek, vagy más, törzsi körülmények között élő
embereknek ne lenne Én-tudatuk. Van Én-tudatuk, amely azonban sokkal
egyszerűbb narratív lehorgonyzásokon alapszik. „El kell ismernünk, hogy
az önálló individuális self nyugati humanista fogalma nem egyetemes, nem
örökre adott s minden korra s helyre érvényes, hanem történeti s kulturális
termék. Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy nem jó gondolat,
s hogy lejárt volna az ideje. Számos, a civilizált életben magasra értékelt
dolog ennek a függvénye. Azt is el kell ismernünk, hogy az individuális
self nem rögzített és stabil entitás, hanem tudatunkban állandón kreálódik
és módosul, a másokkal folytatott interakció során”,⁶⁰ ugyanúgy, mint a
szépirodalom olvasása során.

Dennett narratív lehorgonyzása a másik oldalon az *éntudat kelet-
kezésének helyzeti értelmezésére, aktuálgenezisére is kitér*. Olyan labo-
ratóriumi hatásokat emel ki, ahol például egy színeváltoztató tárgy szí-
néről szóló beszámolónk idővel átalakul. A fizikailag későbbi esemény
befolyásolja a korábbi eseményélményt s az arról szóló beszámolót. Ez
a változás amellet szól, hogy a színváltozást egy rövid, 400–500 ms
hosszúságú ablakon belül újrakonstruáljuk, majd az elbeszélő torzítá-
saival bontjuk ki, hogy hogyan is jöhetett ez létre.⁶¹ Dennett ironikus
csavarja itt azon alapszik, hogy ez a vélelmezett elbeszélő átkódolás
valóban nagyon rövid idő alatt működik, 100 millisecundumos, ti-
zedmásodperces nagyságrendekben. Innen ugrik oda Dennett, hogy
valójában egész életünk nem más, mint történetek mondása saját ma-
gunknak – magunkat pedig úgy konstruáljuk meg, hogy ha már annyi
történet van, akkor kell, hogy egy író is legyen. Az ironikus csavar,
majdhogynem becsapás az, hogy a fél másodperces idői ablakban meg-
jelenő hatásoktól – ezek lesznek Dennett sztálini és orwelli típusú új-
ráírás metaforái – jutunk el az élettörténetig, önmagunk elbeszéléssé
tételéig, az évtizedes hatásokig.

Ugyanez a gondolatmenet ad értelmezési keretet Dennett számá-
ra a tudat kérdésére is. Dennett 'többszörös szövegváltozat' metaforája

59 Uo.

60 Uo., 91.

61 Dennett: *Consciousness Explained...* Id. kiad.; Daniel C. Dennett – Marcel Kinsbourne: *Time and the Observer: The Where and When of Consciousness in the Brain. Behavioral and Brain Sciences*, 1992 (15):1., 183–247.

szerint úgy működünk, mint sajátos szövegszerkesztők. Igazából állandóan történeteket mondunk magunknak. Ezeknek alternatív változataik vannak, de sosincs egyetlen biztos, végső változat, a tudat William Jamestől származó dinamikus értelmezésének adva narratív fordulatot. Mindenből elbeszélést készítünk, az elbeszéléseknek különböző alternatívái vannak, és csak azért gondoljuk, hogy van egy végső változat, mert az irodalomból úgy gondoljuk, hogy a változatok között van egy megbízható végső szöveg. A megismerő Én ebben az értelemben elbeszélői súlypont csupán a világ eseményeire készített szövegváltozatokban.⁶² Ennek az elbeszélő mintázatnak a kiterjesztése lenne az a történetmenet, ahol a hősnek világos célrendszere van, ahol az egész élettörténet valamiféle célirányos elbeszélés lenne. Dennett szellemes becsapása itt a 400–500 milisecundumos kísérleti tudatosodási ablakok beemelése. A személyes éntudat, a self világában valójában egészen más idői nagyságrendekről, évtizedekről van szó.

Ennek a narratív elképzelésnek számos további, sokszor még Dennettet megelőzően kialakult változata van. Ricœur⁶³ például egy egészen más – hermeneutikai filozófiai – kiindulásból hasonló konklúziókra jut, mint Dennett. Úgy véli, hogy a *narratív identitás* felelős a személyes identitás két pólusa közti közvetítésért. Az egyik pólus az azonosság (karakterként szoktunk rá hivatkozni), s ami a velünk született és tanult attitűdök és képességek halmaza. A másik pedig, az én mivolt, amibe beletartozik a magunkhoz való hűség, függetlenül attól a tengernyi deviációtól és transzformációtól, amely az életutat jellemzi.

Galagher⁶⁴ elemzésében szembeállítja e két felfogás részleteit. Dennett centrifugális felfogásában a self különböző önmagunknak mondott és másoktól hallott történeteknek mintegy közös súlypontja. A másik felfogás, Ricœur gondolatmenete viszont decentralizált modell, ahol nem egy központról van szó, hanem megosztott, szerteágazó elképzelésekről magunkról.

Dennett elbeszélő felfogásában és szövegváltozatok 'elméletében' számos metaforikus mozzanat és az elmélet és metafora közötti ingadozás van, mint Lynn Holt⁶⁵ már 20 évvel ezelőtt észrevette. Azóta számos

62 Dennett: *Consciousness Explained...* Id. kiad.; Daniel C. Dennett: *Micsoda elmék.* Kulturtarde, Budapest, 1996; Dennett–Kinsbourne: i. m.

63 Paul Ricœur: *Soi-même comme un autre.* Seuil, Párizs, 1990.; Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Osiris, Budapest, 1999.

64 Shaun Gallagher: *Philosophical Conceptions of the Self: Implications for Cognitive Science.* *Trends in Cognitive Sciences*, 2000:4., 14–21.

65 Lynn Holt: *Metaphor, History, Consciousness: From Locke to Dennett.* *The Philosophical Forum*, 1999 (30):3., 187–1999.

bírálata jelent meg a narratív metateóriáknak. Galen Strawson⁶⁶ kifejti, hogy egyrészt ingadozó, ki mennyire értelmezi saját életét történetként, másrészt önképünkben egyszerre vannak változékony és viszonylag stabil mozzanatok. „Hibás, hogy mindenki történetekben élne, s téves, hogy ez [az elbeszélésre alapozás, P. Cs.] mindig jó dolog. [...] Ezek nem egyetemes emberi igazságok, még akkor sem, ha néhány, vagy akár sok vagy a legtöbb emberre igazak is”.⁶⁷ Az irodalmár Ryan⁶⁸ pedig arra mutatott rá, hogy a kognitív narratív megközelítésnek abban a legáltalánosabb sávjában, melyet ő „narratív gondolkodásmódnak” nevez, egyenesen inflációs jellegű narratív elméletekhez vezetett, melyek az esemény emlékezettől kezdve a gyermeknyelvi kibontakozáson, a személyiségfejlődésen és az emberré váláson át az oktatás keretszervezéséig⁶⁹ mindenütt elbeszéléseket érnek tetten. Az irodalmár figyelmeztet arra, hogy térjünk inkább vissza magukhoz a történetekhez s ezek szerepéhez az emberek valós életében.

Dennettnek a kutatást ihlető szerepe itt elsősorban a self elbeszélés alapú kibontakozásával kapcsolatos.⁷⁰ Ezen a téren is megfogalmazódnak szkeptikus álláspontok, mely a modern pszichológiai kapaszkodót az elbeszélés helyett az önéletrajzi emlékezetben találja meg.⁷¹ Nem egy ilyen Dennett inspiráló szerepét taglaló cikk célja az igazságtétel. Úgy tűnik azonban, mint McCarroll⁷² friss összefoglalója rámutat, hogy az önéletrajzi emlékezetre építő self-értelmezésnek is fel kell vetnie a perspektíva kérdését. Ez olyasmiket jelent fenomenológiailag, mint múltbeli magunk első személyű és külső, harmadik személyű ’látásának’ összekombinálása.

66 Galen Strawson: Against narrativity. *Ratio (new series)*, 2004 (17): 4., 428–452; Uő: ‘The Unstoried Life’. In Z. Leader (ed): *On Life-Writing*. Oxford University Press, Oxford, 2015; Uő: I am not a Story. *Aeon* digital magazine, 2015. <https://aeon.co/essays/let-s-ditch-the-dangerous-idea-that-life-is-a-story>

67 Strawson: I am not a Story... Id. kiad.

68 Marie-Laure: Ryan: Narratology and Cognitive Science: A Problematic Relation. *Style*, 2010 (44):4, 469–495.

69 Bruner: *Az oktatás kultúrája*. Id. kiad.; Bruner: *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Id. kiad.

70 Lásd Daniel C. Dennett: The Origins of Selves. *Cogito*, 1989:3, 163–173.; Daniel C. Dennett: The Interpretation of Texts, People and Other Artifacts. *Philosophy and Phenomenological Research*, 1990 (50):1., *Supplement*, 177–194. Magyarul In Dennett: *Az intencionalitás filozófiája...* Id. kiad.; Dennett: The Self as a Center... Id. kiad.

71 Marya Schechtman: Self-expression and Self-control. *Ratio (new series)*, 2004 (17):4., 409–427; Strawson: Against narrativity... Id. kiad.; Strawson: ‘The unstoried life’... Id. kiad.

72 Christopher Jude McCarroll: Looking at the Self: Perspectival Memory and Personal Identity. *Philosophical Explorations*, 2019 (22):3., 259–279.

A Dennett, Bruner, Ricoeur ajánlotta narratív keret éppen ezt adja meg. Az elbeszélést mint az autobiografikus self 'megszervezésének' eszközét kínálja. Ebben az értelemben a narratív metaelmélet fontos lehetőség az önéletrajz szervező keretére.⁷³

Dennett elmélete a hozzáállások rendszeréről mint pszichológiatörténeti rendszerező elv

Dennett felfogása, amelyben elkülöníti az intencionális, a tervezeti és a fizikai hozzáállást, fontos segítség a pszichológia történetében felmerülő viselkedés-magyarázati modellek osztályozásában is, miközben elkerüli a redukcionizmus csapdáit. A Dennett⁷⁴ megfogalmazta fenti hármas szelekciós torony számos kulturális vita alapját képezi, de mi most csak a pszichológiatörténeti jelentőségét nézzük. Az egyik ilyen, az állati mozgás elemzése a modern tudományban. Mint a táblázat mutatja, három évezred alatt 4 jellegzetes felfogás alakult ki.

*A fizikai és állati mozgás a klasszikus és modern tudományban*⁷⁵

Irányzat	Fizikai mozgás	Állati mozgás	Lelki élet
Arisztotelész	Cél-okság (teleológia)	Teleológia	Megismerés/teleológia
Descartes – 1900	Mechanikus	Mechanikus	Kogníció különleges
Radikális behaviorizmus	Mechanikus	Reflex	Reflex
Intencionális kognitívizmus	Mechanikus	Tervezeti	Intencionális

Az eszmetörténet szempontjából érdekes, hogy a 19. század közepén a dezanropomorfizáció közepette számos vita kísért a reflexes

73 Pléh Csaba: Narrative Psychology as Cultural Psychology. In Gordana Jovanović – Lars Allolio-Näcke – Carl Ratner (eds.): The Challenges of Cultural Psychology: Historical Legacies and Future Responsibilities. Routledge, London, 2018, 237–249.

74 Dennett: *Micsoda elmék*. Id. kiad.

75 Pléh Csaba: Dennett „hozzaállásai” mint lehetséges rendező elvek a pszichológiatörténetben. *Replika*, 1999:36., 71–82.

viselkedés célszerűségét. Először kibontakozott egy gerinc–agy kettősség, mely szerint a reflexek csak az alacsonyabb központi idegrendszer magyarázati keretét adják, míg az agykéregre marad a szándékos viselkedés szervezése. Pavlov azután a huszadik század elején az agykéregre is kiterjesztette a dezanthropomorfizált, mechanikus reflexió érvényességét. Fél évszázaddal később, a radikális behaviorizmus születése idején, egymással harcolva fogalmazódott meg most már nem a reflexre, hanem az állati viselkedés egészére két jellegzetes felfogás, Loeb mechanisztikus és Jennings szándékelvű felfogása – amelyekre Dennett⁷⁶ is sokat hivatkozik, elsősorban Nicolas Humphrey⁷⁷ ihletésére. Jacques Loeb,⁷⁸ a német iskolázású, 1891-től Amerikában hírnevet szerző, javarészt egyszerű, de soksejtű lényekkel dolgozó chicagói professzor 1900-ban megfogalmazott redukcionista elmélete szerint az állati viselkedés magyarázatában minden teleológiától el kell tekintenünk. Az élet valójában biokémiai törvényeket követ. Vak mechanizmusokat kell keressünk, s még a darwini funkcionalizmus is veszélyes, mert célokat vetít bele az élet legegyszerűbb formáiba is. Nem mellékes mozzanat, hogy Loeb volt Chicagóban a későbbi radikális behaviorista John Watson mentora. (Loeb modern értelmezésére a mechanikus életfelfogások keretében Pauly kiváló forrás.)⁷⁹ Szinte vele egy időben, s ugyanabban az amerikai közegben, H. S. Jennings 1906-ban az egysejtűek viselkedését (!) tanulmányozva fogalmazta meg, hogy az állati viselkedésnek szándékelvei vannak. Ezek a szándékelvek már az amőba viselkedésére is jellemzőek. Álláspontja szerint tehát az állati viselkedés darwini megfontolásokat követ, minden szinten, és mivel minden viselkedési változás túlélési funkciókat mutat, az állati viselkedésben célokat kell feltételeznünk. A szerzők saját szavaival, Loeb megfogalmazásában: „A központi idegrendszer pusztá átvívó szerepet játszik. A reflexek fiziológiájának alapkérdése a protoplazma ingerületvezetésének mechanikája. Ez már nem biológiai probléma, hanem a fiziko-kémia problémája”.⁸⁰ Ezzel szemben Jennings a következőket mondja: „Általában tudatot tulajdonítunk a kutynak, mert hasznos; ez gyakorlatilag lehetővé teszi, hogy értékeljük, előre lássuk és ellenőrizzük a

76 Dennett: *Micsoda elmék*. Id. kiad.; Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Id. kiad.

77 Nicholas K. Humphrey: *The Inner Eye*. Faber and Faber, London, 1986.

78 Jacques Loeb: *Comparative Physiology of the Brain and Comparative Psychology*. Routledge, London, 1900/1993. Electronic version: <http://ia600304.us.archive.org/22/items/comparativephysi00loeb/comparativephysi00loeb.pdf>; Uő: *The Mechanistic Conception of Life*. University of Chicago Press, Chicago Ill., 1912., új kiadása: Harvard University Press, 1964.

79 The Loeb–Jennings Debate and the Science of Animal Behavior. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*17):4., 504–515.

80 Loeb: *Comparative Physiology of the Brain...* Id. kiad.

kutya cselekedeteit. [...] Ha egy amőba ugyanolyan nagy lenne, mint egy bálna, akkor elképzelhető, hogy lennének olyan alkalmak, amikor elemi tudatállapotok tulajdonítása számára megmenthetné még az egyszerű gondolkodású emberi lényt is.”⁸¹

A kor viselkedés-értelmezési vitáiban Edwin Holt,⁸² a modern funkcionális behaviorizmus filozofikus értelmezője vetette fel először, hogy a Loeb kifejtette, mai értelemben fizikai hozzáállás és a Jennings felvetette intencionális hozzáállás nem zárja ki egymást. „Hajlunk arra, hogy azt mondjuk, a viselkedés valahogyan reflexcselekvésekből épül fel. Ez teljesen igaz a *folyamatok szintjén*. Ebben az értelemben azonban a korallzátányok is pozitív és negatív ionokból állnak végső elemzésben. A biológus, a földrajztudós és a hajóskapitány azonban elmulasztaná a lényegét, ha így értelmezné.”⁸³

A 20. század közepén, Karl Bühler⁸⁴ ennek a vitának egy Darwin ihletésű felelevenítése során fogalmazta meg, hogy az állati viselkedés célszerűségének értelmezéséhez három szelekciós szintről kell beszélnünk, míg Darwin csak egyet említett. „Az én elképzelésem szerint, a viselkedés megértéséhez három játékterről kell beszélnünk: az ösztön, a szokás és az értelem játéktereiről”.⁸⁵ Bühler azután kifejtette a különböző szintű szelekciók elméletét. A darwini genetikai szelekcióban alakulnak ki a fajspecifikus viselkedések (ti. „ösztönök”). A szokások kialakulása során – itt Thorndike ’próba szerencse’ tanulási folyamataira gondol – új asszociációk lépnek fel; végül az értelemben, a belátás során, a megoldást hozó viselkedések rendkívül gyorsan választódnak ki, még kevesebb kockázattal. Míg az evolúcióban magát a túlélést, a próba-szerencse tanulásban a jóllakást, a harmadik esetben pusztán gondolatainkat kockáztatjuk.

Bühler tanítványai, köztük Lorenz,⁸⁶ az ösztönös fajspecifikus viselkedések elemzésének irányába vitték tovább a gondolatmenetet. Szintén Bühler tanítványa volt Karl Popper⁸⁷ is, aki azután közvetlenül

- 81 Herbert Spencer Jennings *The Behavior of the Lower Organisms*. Columbia University Press, New York, 1906.
- 82 Edwin Holt: *The Freudian Wish and its Place in Ethics*. Holt, New York, 1915; Uő: *Animal Drive and the Learning Process*. Holt, New York, 1931.
- 83 Holt: *The Freudian Wish...* Id. kiad., 122.
- 84 Karl Bühler: *Die geistige Entwicklung des Kindes*. Fischer, Jena, 3. kiadás, 1922.; uő: *Die Krise der Psychologie*. Fischer, Jena, 1927.
- 85 Bühler: *Die geistige Entwicklung...* Id. kiad., VIII.
- 86 Konrad Lorenz: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1977.
- 87 Karl Popper: *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Clarendon Press, Oxford, 1972; uő: *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*. Fontana, London, 1976; uő: *A test-elme probléma*. Typotex, Budapest, 1998.

befolyásolta Dennettet abban, hogy a variáció, a szelekció és a változás általános elméletét fogalmazza meg, mint annak idején Popper másik követője, Campbell⁸⁸ is evolúciós ismeretelméletében tette volt. Ebben a felfogásban minden változás a véletlen vak variációi és a szelektív fenntartás mechanizmusaival működik. Campbell értelmezésében a szelekció abban az értelemben kumulatív, hogy egy egymásba illeszkedő hierarchia jön létre. Az egyik, kiválasztott magatartási tényező befolyásolni tudja egy másik magatartási tényező működését. Poppnernél elsősorban a replikáció tekintetében nehéz eldönteni, hogy analógiáról van-e csupán szó, amikor a darwini evolúciót és a harmadik szintet, a tudomány fejlődését hasonlítja össze. Nánay⁸⁹ ezt elemezve rámutat, hogy az analógia továbbviteléhez magának a darwini mutáció-szelekció ciklusnak finomabb értelmezésére is szükség van.

Dennettnél⁹⁰ mindez majd úgy jelenik meg, mint a *szelekciós torony* javaslata. A szelekciós torony révén becsempészi a pszichológiába a popperi gondolatmenetet, amikor összehasonlítja egymással a darwini, skinneri és popperi lényeket. Azért használok a 'becsempészi' kifejezést itt, mert feltehetően elsősorban politikai okokból, Popper még a modern kognitív tudományban is alig hivatkozott szerző volt.⁹¹ Ez a politikai ok feltehetően kettős volt. A hatvanas-nyolcvanas évek többnyire baloldali liberális meggyőződésű kognitív tudósai viszolyogtak a szelekciós gondolatmenettől, szociális darwinizmust láttak mögötte, még ha gondolat-szelekcióról is lett volna szó. Másrészt nem szerették Popper⁹² eredetileg 1945-ben megjelent nyitott társadalom okfejtéseit, melyekben a fasizmus és bolsevizmus közös ellenségként jelent meg.

Dennett kifejtett elméletében a különböző szelekciókban különböző típusú időkorlátok érvényesülnek. Kulturális szinten, a tudományos elméletek választásánál is azt hirdeti azonban, hogy tudományos elméleteink nem égi fogantyúk, intuícióink és indukcióink nem misztikus beavatkozások, hanem mintegy a kapaszkodást lehetővé tevő daruk módjára befolyásolják további sorsunkat. A gondolatok és a tudományos kutatási eszközök maguk mint daruk jelennek meg, amelyek még nagyobb daruk és építmények felhúzását teszik lehetővé.

88 Donald T. Campbell: Evolúciós ismeretelmélet. In Pléh Cs. – Csányi V. – Bereczkei T. (szerk.): *Lélek és evolúció*. Osiris, Budapest, 1974/2001, 336–375.

89 Nánay Bence: Popper's Darwinian Analogy. *Perspectives on Science*, 2011 (19):3., 337–354.

90 Dennett: *Micsoda elmék*. Id. kiad.; Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Id. kiad.

91 Pléh Csaba: Popper és a pszichológia. *Replika*, 1995:17–18., 67–86.

92 Karl Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi, Budapest, 2001.

E tekintetben a változatok és a változatok közötti választás mindkét fejlődési perspektívában, a gyermekeknél és az evolúciós szemléletben egyaránt a viselkedésszándék-értelmezési folyamatoknak természetes és naturalizált keretét adja. Ahogy Ross⁹³ fogalmaz Dennett pszichológiai és filozófiatörténeti jelentőségét elemezve: „Az emberi elme egy természetesen kibontakozó modell. Az elme az embernek a környezettel való egyéni találkozása során megtestesülő neuronális hálózati súlyokban megjelenő diszpozíciós mintázatok elbeszélte sűrítője. Miközben az ember viszonylag biztonságosnak, nyugodtnak és kezdeményezőnek próbálja magát beállítani. E felfogásban nincs egy népi hozzáállás, mely boldogtalanul élne együtt a tudományos hozzáállással; az intencionális hozzáállás a viselkedés- és a társadalomtudományok szükségszerű része. Következésképpen, e tudományok összekapcsolása a mechanikus hozzáállást alkalmazó szomszédjaikkal, mint például a biokémiával, a tudományos világkép keretében érvényesített fogalmi közvetítést igényel”.

Daniel Dennett még a mai kreacionista humbugok megjelenése előtt vagy másfél évtizeddel észrevette, hogy nem szabad szemérmesen hallgatnunk az evolúciós elmélet emberi sugallatairól és ennek komplikációiról. Számára – mint Darwin veszélyes eszméjét tárgyaló könyve oly szépen megmutatta – a darwinizmus két, emberi közösségekre esetleg bomlasztóan ható üzenete, hogy nincsen sehol tervező, s hogy a természetben sehol nincsenek nagy tervek. Az élővilág és a gondolati világ is lépcsőzetesen alakul, s a küzdelmet és az izzadságot nem lehet belőle kivonni.

Ezt a közvetítést próbálja megadni Dennett elmélete a pszichológiatörténész számára is. A nagy elméletek küzdelmének egy része az antropológiai teleológia leküzdéseként értelmezhető. A népi pszichológia realitása körüli modern viták pedig arra mutatnak rá, hogy mi, emberek mint naiv hermeneutikusok értelmezzük egymást s saját viselkedésünket is – és ez alól a tudósok sem kivételek. A hozzáállások dennetti rendszere lehetővé teszi mechanikus és funkcionalista felfogások új típusú rendszeresítését, az intencionalitás előtérbe helyezése pedig a különböző hermeneutikái, illetve dinamikus iskolák értelmezését a pszichológiatörténetben. Itt Dennett elmélete maga válik fontos konceptuális daruvá.⁹⁴

93 Ross: i. m.

94 Pléh: Dennett „hozzáállásai”... Id. kiad.